

על פרשת פרסום כתביו של שלום-עליכם על-ידי 'מוריה' *

אחד ממכתביו של ביאליק לשלום-עליכם עוסק בפרשה ספציפית, דהיינו – הוצאתם לאור של כתבי שלום-עליכם על-ידי הוצאת הספרים 'מוריה'. פרשה זו, הסתומה מעט במכתב הזה, נחשפת במלואה מתוך חליפת המכתבים הרחבה יותר של שלום-עליכם עם ביאליק ורבניצקי.

הפרשה מעידה על הדמויות הפועלות בכמה רמות, החורגות מעבר לענייניה ופרטיה הספציפיים. היא מתייחסת להתקשרות עסקית בין יוצרים ידועים וחברים קרובים, ומאירה צדדים במעגלים רחבים יותר בחייו של כל אחד מהם.

הדיון יוצג כאן בחמישה פרקים:

- א. הצגת המכתב – הערות ואיפיון ראשוני;
- ב. הצגת ההתקשרות של שלום-עליכם עם 'מוריה':
 1. ההתקשרות לקראת הוצאת כתבי שלום-עליכם ומקומו של המכתב הנדון בתוכה;
 2. סקירת פרסומיו של שלום-עליכם ב'מוריה';
- ג. הצגת הרמה האישית שבפרשה:
 1. הרמה האישית במכתב;
 2. מערכת היחסים האישית והקרובה של שלום-עליכם וביאליק;
 3. סקירת תחילת יחסיהם כיחס בין סופר ועורך;
- ד. כיצד נחשפת דמותו של ביאליק המו"ל?

האישיות הנחבאת מעט של דמות המשורר הנודע. דמותו של הסוחר, שביקש להיאחז בפרנסה "ארצית", בעסקים שונים בימי חייו ובעסקי המו"לות בפרט;
- ה. ענייניו הכלכליים של שלום-עליכם בימי חוליו.

דמות הסופר הנודע, שנאלץ לאחר שנות עושר להתמודד עם פרנסתו מיצירותיו כמעט בדוחק. עד כמה היה נתון בלחצים ביצירתו, במכירת כתביו ובסיועם של ידידיו ובני משפחתו.

* מאמר זה הוכן לכתחילה במסגרת שיעורה של פרופ' נורית גוברין באוניברסיטת תל-אביב. אני מבקשת להודות לה על עירודה לפרסמו.

בין 20 סדף יום לתי מרד ער

[Handwritten signature]

כוב יבדו ט"כ היקר והיפוס
זהונו בו אמת אמן מיהרעל

רעית באה אהובתם אנה הם כה קר הכריאה והלום, אין
אן אלא זכר סמיותו ה"ו ואכזביזה גדולה גדלתי. כה וכן ה' אלה

ע"י קרוב, יתן זין.
העניתי, העני כפי אכזבים יבדו עשר כ' אסתר זכור, הייך
אפי כהוונה הדום אכזבי פיקטיא, לאש זא כן אכזב אכזב זא
כ' זלשיל אול: אכזבה, מה זשה? ז' כ' אכזב את כזר
כניב פולין. העני, הימין כזר הגה? העני שני סמיותו הימין
כא ה"ו ינה"ו יבדו מנא וד"ו אה"ו העני הרב ל חיות נמת
זכזכום זמ כזבו נושאו אמן אכזבים זלשיל גה יום זלשיל
אהזבו אמר כרוב אחר טלם אכזבי כזבו זכזכור - והנה ה"ו
כ' אכזב אומה הכרוב אכזבה זמן=דהוא קלימולו. יאד הייה
אכזבה אכזב זה הגי' או אנה ראה ז' כנה? זלשיל אילן=כזבו
חזיב אכזב ז' זלשיל אומה שני הסמיותו האכזביות הע"י?
זלשיל חושב כ' להכרוב הזכרי זלשיל ז' אילן זמן=דהוא כזבי
זלשיל? זלשיל אכזב חושב כ' אכזב או חזילת איכזב חזילת
זלשיל כהזלאת אכזב דלשיל. אכזב זלשיל כזבו-אכזב זלשיל
סודה סודה זלשיל. כזבו זלשיל אכזב, זלשיל זלשיל הסמיותו הזכזכום
זלשיל זלשיל זלשיל אכזב זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל
זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל זלשיל

(מכתבו של ח. ג. ביאליק לשלום-עליכם, מארכיונו של שלום-עליכם ב'גנוים')

א. היצגת המכתב – הערות ואיפיון ראשוני

בעזרת השם

דען 20טען יוני שנת תר"ע לפק¹

לכבוד ידידי ש"ב² היקר והמפורסם

מהור"ר³ הר' מנחם מנדל מיעהופיץ⁴

ראשית באתי להודיעכם שאני היום ב"ה בקו הבריאה והשלום, אין לי אלא מכת טחורים ר"ל⁵ ואבעבועה גדולה במצחי. כה יתן ה' לשמוע מכ' ב' בקרוב, אמן.

והשנית, הנה כפי שמפורסם וידוע כ' לסוחר מהיר, חריף ובקי בהוויות העולם ובעניני פרקטיא, באשר על כן אתכבד לפנות אל כ' ולשאל אותי: אדרבה, מה עשית? כ' לקח ומכר את בכורתו בנזיד פולין. הנשמע, היתכן כדבר הזה? הנה שני סוחרים הגונים כמו הר"ר⁷ מוהר"ר יהושע חנא⁸ והר"ר מוהר"ר הנגיד הרבני ר' חיים נחמן עומדים עם כבודו במשא ומתן ומכניסם עצמם זה ימים ושבעות להוציא לאור כרך אחד של מכתבי כבודו בעברית – והנה הלך כ' ומכר אותו הכרך לאיזה מאן־דוהא בווארשה. מאד הייתי מתאוה לדעת מה הגיע לו ומה ראה על ככה? כלום אותו מאן־דוהא חביב ונחמד על כ' יותר מאותם שני הסוחרים המפורסמים הנ"ל? ושמא חושב כ' שהכרך העברי יצא עלידי אותו מאן־דוהא ביתר שלמות? או אפשר חושב כ' שתגיע לו תועלת וימצא ריוח יותר בהוצאת לידסקי⁹ דוקא. אם באמת כך חשב כבודו – אינו אלא טועה טעות מגונה. כבודו צריך לדעת, שגם אותם שני הסוחרים המפורסמים אינם קטלי־קניא¹⁰ ויודעים הם את הכלל הגדול, שאין ידירות במסחר, ולענין תשלומין הרי הם 'בריות גדולות' בעזרת־השם לא פחות מאותו הסוחר, ואולי עוד גדולים ממנו. ואלא מאי? אלו היה אותו הכרך יוצא על ידם, היינו עלידי השותפים רבניציק וביאליק בתרגומיהם ובעריכתם, אזי היה אפשר באמת לעשות אותו כלי חמד, שיהיה לכבוד ולתפארת לשם 'שלום־עליכם' ולוית־חן לספרות העברית. ועכשיו...

אבל מה אומר ומה אדבר. הדבר, כנראה, כבר נעשה ואין להשיב. ונעשה הדבר – כמו שמנחם מנדל מיעהופיץ צריך לעשות. הוא לא נמלך אפילו בחבריו וגם לא הודיעם דבר, אלא הם כתבו מכתבים והוא שתק; הם תרגמו – והוא שוב שתק. מן התרגומים 'לקק את האצבעות' ואת הכרך מכר ללידסקי בנזיד בולבוסיץ.

רצונו של אדם זהו כבודו. וכבודו של שלום־עליכם יגדל בודאי ביותר, אם יצא ספרו לא עלידי חברי 'מוריה' בסיעה אחת עם מנדלי מו"ס ובתבנית ספרו של זה, אלא עלידי לידסקי דוקא, 'ועם כל הנערים'.

ושמא תאמר, אנו מקפידים על כ' – חס ושלום. מצטערים אנו רק על הכרך של שלום־עליכם בשעה שאנו מציירים לנו כפי מה שהיה יכול להיות וכפי מה שיהיה עתה. חבל, חבל! הכונה היתה רצויה כל־כך, ואף המעשה היה יכול להיות כל־כך יפה.

באמת אמרו, יש יאבד עולמו בשעה אחת. ויהי רצון, ר' מנחם מנדל, שלא תתחרט

כה דברי ידירו האמתי הרו"ש¹² באמת ובתמים
מנחם מנדל השני
המכונה ח. נ. ביאליק

הסגנון הוא חיקוי של אשת ר' מנחם מנדל, שיינה שיינדל, הן בלשון, במבנה הנוסח של המכתב והן בתוכנו ההתחלתי.

הפנייה אל שלום-עליכם, בשמה של אחת מהדמויות שיצר, מעלה הקבלה מיידית בין הדמות ההיסטורית לדמות הבדיונית, השוואה שביאליק משתמש בה כדי להעלות את טענותיו כנגד מעשיו של שלום-עליכם. התפקיד הספרותי שנותר לביאליק באותו מבנה ועל פי הנוסח של מכתבי ר' מנחם מנדל הוא, כאמור, תפקיד אשת הסוחר בבורסה. זו משמיעה את טענותיה על תמימותו וחשדותיה כלפי העסקים הנפלאים של בעלה, הכמה ומצפה להצלחה המיידית בבורסה.

מכתב זה, כמכתביה של שיינה שיינדל, נבנה משני חלקים הפותחים במלים 'ראשית', 'שנית'. בחלק הראשון טענותיה של האשה על מחלותיה, מצבם של בני המשפחה וכד'. החלק השני משבש מתוך ידענות קרתנית מוגבלת את חוויותיו והמידע על עסקיו של מנחם מנדל, כפי שנמסרו לה במכתב הקודם.

ביאליק משתמש בחלק 'השנית' כדי להעלות את טענותיו כלפי שלום-עליכם בענייני עסקי המו"לות שביניהם. ביאליק מעלה את הפרטים על פרשת ההתקשרות של שלום-עליכם ללידסקי והוצאת הספרים 'השחר', והתעלמותו מהפצרותיו לפרסם את יצירתו בעברית בהוצאת 'מוריה'. גם בהעלאת טענותיו כלפי התנהגותו של שלום-עליכם הוא משתמש במבנה הסיפור המנחם-מנדלי, כאשר לידסקי מסתמן בתוך מערכת הדמויות כדמות הבלתי-מהימנה, שרווקא הבטחותיה הגדולות והתקוות שמנחם מנדל תולה בה, הן אשר מביאות לכשלונו הכלכלי.

השימוש בדמות הספרותית הוא בראש ובראשונה, אולי, כדי ללגלג על שלום-עליכם עצמו, מפני תמימותו ופיזיותו בעסקיו, תכונות שהביאוהו לפגוע במקורביו ולטפח תקוות כלכליות בעסקות המבטיחות גדולות, כביכול.

המכתב 'נטען' ביסודות מן היצירה הבדיונית על-ידי השימוש בכינויי הכבוד מוה"ר, הר"ר, המרובים בה, וגם בביטויים עממיים המאפיינים את הרטוריקה של אשת מנחם מנדל. גם משפט הסיום הוא מעין נוסחת הסיום המסיימת את מכתבי הרעיה.

ב. התקשרותו של שלום-עליכם אל 'מוריה'

1. המכתב העוסק בביטול העסקה שבין 'מוריה' לשלום-עליכם מצוי במרכז של ההתכתבות העסקית-חברתית בין ביאליק לשלום-עליכם ובין רבניצקי לשלום-עליכם. שלושה מכתבים, שפורסמו ב'אגרות ביאליק' שבעריכת לחובר, מציגים את תחילתה של ההתקשרות בין חברת 'מוריה' לשלום-עליכם. מכתבים אלה אינם

עוסקים רק בהתקשרות העסקית בין שני הצדדים, למעשה שזורה ההתכתבות בשאר הנושאים, שעליהם כותב ביאליק שלום-עליכם. מתוך המכתבים הנ"ל תצויין כאן ההתייחסות של ביאליק לעניין פרסום כתבי שלום-עליכם בעברית בהוצאת 'מוריה'.

(I) מביאליק באודיסה לשלום-עליכם בנארווי, איטליה, י"ב טבת תרס"ט, 23.12.1908 (אגרות II, עו-עז).

ביאליק מבקש משלום-עליכם חומר עבור 'השילוח'. הוא מסיים את מכתבו בבקשה נוספת, שהיא כנראה תחילת עניינה של הוצאת 'מוריה' בכתבי שלום-עליכם: "נ.ב. היום יכתב לך רבניצקי מכתב ארוך ובו הצעה טובה ויפה בשבילך. 'הרעיון' הוא שלי, ולדעתי אתה צריך להסכים. הדבר אינו תלוי אלא בך. אם תאמר 'הן' – עליך לגשת מיד אל המלאכה, היינו לאסוף את הדברים שכתבת כבר ולתרגם מיהודית גם חדשים מאלו הראויים לכך, באופן שיהא הכרך בן עשרים גליונות דפוס" (עמ' עז).

(II) מביאליק באודיסה לשלום-עליכם בבית החלמה בבלזין שבגרמניה, 1909 (התאריך נקבע לפי התוכן, שובם של ביאליק ורבניצקי מארץ ישראל ומצבו הבריאותי של שלום-עליכם) (אגרות II, צז-צט).

בקשה חוזרת של ביאליק ורבניצקי להוציא לאור כרך של כתבי שלום-עליכם בעברית, כשהם מבקשים את סיועו של י. ד. ברקוביץ במלאכה. (III) מביאליק באודיסה לשלום-עליכם בשווארצוואלד, לאחר חג השבועות (פרטים אלו משוחזרים לפי תוכן המכתב) (אגרות II, קו-קח) [התאריך הלועזי המקביל לחג השבועות ו' סיון הוא 13 ביוני 1910].

ביאליק חוזר על כוונתו להוציא לאור כרך מכתבי שלום-עליכם ומודיע לו שכבר בעוד שלושה שבועות יתחילו במלאכה, ומעודד את שלום-עליכם לשלוח לו סיפורים ולערב את ברקוביץ במלאכה. בבקשות החוזרות ונשנות מעודד ביאליק את שלום-עליכם להיענות לו ולהתחיל לשלוח לו סיפורים. דרך אגב הוא מותח ביקורת כלפי חתנו של זה, י. ד. ברקוביץ, על כך שאינו פועל מספיק למען תרגומי שלום-עליכם ופרסומי סיפוריו בהוצאת 'מוריה'.

זמן המכתב האחרון שהוצג כאן נקבע עליידי פישל לחובר, על פי תוכנו, לאחר חג השבועות. תאריך החג באותה השנה (1910) היה ו'–ז' בסיון, 13–14 ביוני. כשבוע ימים לפני המכתב שהוצג בראשית דיון זה. התלונה של ביאליק כנגד שלום-עליכם נראית תמוהה משום סמיכותם של שני המכתבים. על מנת להביא את השינוי הפתאומי ביחסו של ביאליק, ולברר את עניין הפרת ההסכם שעליה הוא קובל, יש לברר את עמדתו של שלום-עליכם בפרשה. עניין זה ניתן להשלים מתוך ראשונים כבני אדם, זכרונותיו של ברקוביץ על שלום-עליכם ובני דורו. לפי עדותו (תשי"ט, קצריקצה) פעל בשנה זו ועד-היובל בווארשה להוצאת כתבי שלום-עליכם מידי המו"לים לשם פרסומם במהדורת היובל בסיועה של אשת שלום-עליכם, אולגה. והרי הדברים בשם אומרם:

"הגברת שלום-עליכם הצליחה לעשות בווארשה עוד מעשה חשוב: מסרה את

המכירה הראשית של כתבי בעלה ליעקב לידסקי, שהבטיח את המפעל החדש לשנה הראשונה בתשלום הודשי של מאתיים רובל. ומכיוון שאפשר היה לקוות, כי הוצאת היובל תגדל ותתרחב ברבות הימים על ידי כרכים חדשים נוספים, וממילא תגדל גם ההכנסה, נפתח לשלום-עליכם מכאן ולהבא מקור בטוח לקיומו" (שם, קצו).

בכרכי האגרות שערך לחובר לא מופיעה התכתבות בין ביאליק לשלום-עליכם לאחר מכתב זה (אודיסה תר"ע). לא מופיע בהם גם המכתב הנדון כאן, שפורסם בגליון גזנים 67, כרך ג', שנה 7, תשרי תש"ל. תוך כדי עיון במכתביו של שלום-עליכם לביאליק ורבניצקי בבית שלום-עליכם, מצאתי שני מכתבים נוספים שטרם פורסמו, המבררים את הפרשה כולה.

* משלום-עליכם בשווארצוואלד לביאליק ורבניצקי באודיסה; באדנוויילר, 1 ביולי 1910 (התאריך העברי המקביל הוא כ"ד סין תר"ע). בראשית המכתב מתייחס שלום-עליכם למכתב קודם של ביאליק ורבניצקי, שהוצג לעיל (ראה אגרות ביאליק II, קו-קח). המכתב הוא הומוריסטי וחברי, אך יש בו גם התכוונות עסקית. ששלום-עליכם מעיר שהצליח לקלוט אותה מבין השורות.

המכתב פותח בנימה הומוריסטית, אולם עובר לעניינים העסקיים ומבקש להציגם בקצרה ולהשאיר את הרחבת הדברים בידי לווינסקי. שלום-עליכם מודיע לביאליק ורבניצקי "שכבר נעשה מעשה", כלשונו. הוא מודיעם כי הזכויות לפרסום חלק מכתביו בעברית נמסרו כבר לידי לידסקי, המו"ל של הוצאת היובל בידיש. עם זאת מנסה שלום-עליכם ליישב את ההדורים, ומציע לשניהם להוציא לאור את כתביו האחרים.

בהצעה זו מעלה שלום-עליכם שתי אפשרויות לפרסום כתביו בהוצאת 'מוריה'. האחת היא הוצאת כתביו בכרך על שמו, כפי שפורסמה יצירתו של מנדלי, והוא מניח בידי המו"לים את חופש התרגום והעריכה. בקשתו לקראת פרסום כרך מכתביו היא לדרות את ההוצאה לשנה, כדי לא לפגוע בלידסקי והוצאתו בווארשה.

האפשרות האחרת, שהוא מעלה לפני המו"לים חבריו, היא הוצאת כתביו עם פרסומים אחרים, ובמקרה זה מבקש שלום-עליכם לפרסם רק את סיפורי הילדים שלו, ולהחזיר אליו יצירות אחרות. הוא מבקש את תשובתם במהרה, כדי שיוכל לעבוד עם המו"לים השונים.

** משלום-עליכם בשווארצוואלד לביאליק ורבניצקי באודיסה; באדנוויילר, 19 ביולי 1910. על גבי נייר המכתבים של שלום-עליכם: S. Rabinowitz, Villas Kunne, Badenweiler, Schwarzwald [התאריך העברי המקביל הוא י"ב תמוז תר"ע].

בתחילת המכתב מתייחס שלום-עליכם לתרגומם של ביאליק ורבניצקי ומניח בידם את האחריות למלאכת התרגום וההגהה. בהמשך מעלה שלום-

עליכם את התנאים שלו בהסכם, תנאים המקבילים לאלה שעליהם הסכים עם לידסקי.

"חמישה עשר רו"ב לכל גליון ועשרה אחוזים (10%) ברוטטא מכל מהדורה ומהדורה. צריך אני להוסיף לזה, כי אותם הסיפורים, שתורגמו על ידכם, יעלו לכם רק בחמשה רו"ב כל גליון (עשרה רו"ב תנכו בעד התרגום) כי כן התניתי עם לידסקי". לבסוף הוא מודיע להם על בואו הצפוי של י. ד. ברקוביץ לאודיסה ומציע שהוא יתרגם מסיפוריו.

שני המכתבים שנמצאו בבית שלום-עליכם בתל-אביב פותרים, לדעתי, את הבעיות שעלו במכתב הנדון. במכתב מתאריך 1.7.1910 מתייחס שלום-עליכם למכתבו של ביאליק שנכתב, כפי שראינו לעיל, לאחר חג השבועות. נראה, כי שלום-עליכם מספר לביאליק ורבניצקי על התקשרותו עם לידסקי עוד לפני שמכתבו של ביאליק הספיק להגיע אליו. וכך גם לגבי ביאליק. אפשר להניח, לפי סמיכות התאריכים, שביאליק כתב את מכתבו עוד לפני שמכתבו של שלום-עליכם הגיע אליו. גם תוכן המכתב מעיד על כך. ביאליק הרי קובל כנגד שלום-עליכם על שתיקתו. בכך הוא מאשימו בביטול ההסכם (שאמנם לא מצאנו עדות להיותו רשמי כלל וכלל, לפי המכתבים שהצגתי לעיל) וגם בהסתרת מידע ממנו.

שלום-עליכם מנסה למצוא פתרון הולם לסכסוך, שהוא בוודאי צפה ומציע מראש פיצוי לביאליק ולרבניצקי. הוא מנסה במידה רבה למתן את מעורבותו האישית בחתימת ההסכם עם לידסקי בוואדשה. דבריו "שכבר נעשה מעשה" מבקשים בוודאי לרמוז על מעורבותה של רעייתו בכל ההסכמים שנחתמו עם המו"לים בווארשה.

המכתב השני מתאריך 19.10.1910 כבר מסכם את ההתקשרות העסקית בין הצדדים ואפשר לראות בו מעין סיום לפרשה זו. כתביו של שלום-עליכם בעברית אכן יצאו לאור בחלקם בהוצאת 'מוריה', וראה פירוט להלן.

2. פרסומים של שלום-עליכם בעברית על-ידי 'מוריה'

כפי שמתברר מעיון בתעודות ובספרים, יצאו לאור כהוצאת הספרים 'מוריה' מספר ספרים של שלום-עליכם עוד לפני הפרשה הנדונה.

* בתאריך 20 במאי 1902, באודיסה, נחתם חוזה בין ברקוביץ, בא כוחו של שלום-עליכם, לבין הוצאת 'מוריה' לתרגום כתבי שלום-עליכם. חוזה זה מחייב את ברקוביץ לספק תוך שנה וחצי 60 גליונות דפוס. ב-1904 אכן הוציאה 'מוריה' קובץ סיפורים קטן של שלום-עליכם, אך למהדורה זו לא היה המשך אחרי החלק הראשון, המצומצם מאד בהיקפו 50 עמודים בלבד. בקובץ זה נדפסו ארבעה סיפורים: 'עלי כינור', 'יוסיל הגנן', 'נסתלקו' ו'הזקן'. ב-1909 נדפסה גם המהדורה השנייה. על השער נכתב 'ספר ראשון', כתכניתם של ביאליק ורבניצקי להמשיך סדרה זו עם תרגומיו המובטחים של ברקוביץ על פי החוזה.

****** מכתבו של שלום-עליכם, 28 בספטמבר 1909, מרגינה הוטל, לוגאנו, שווייץ, אל ביאליק ורבניצקי באודיסה. שלום-עליכם מביע את התלהבותו מתרגומם של ביאליק ורבניצקי לשלושת פרקיו הראשונים של 'מוטל בן פייסי החזן', שיצאו לאור על-ידי 'מוריה'.

******* ב-1909, בתיווכו של ועד היובל בווארשה, נחתם, כאמור, הסכם בין רעייתו של שלום-עליכם לבין לידסקי, מו"ל 'פרוגרס', לפרסום סדרת ספרי שלום-עליכם בידיש, ובמקביל קיבל הלה את זכויות הפרסום לחלק מכתבי שלום-עליכם גם בעברית. שלושה מן הכרכים בעברית נדפסו בהוצאת 'שחר' של לידסקי; טוביהו הוולב (150 עמ'), כתריאליים (147 עמ'), מנחם מנדל (182 עמ').

בקטלוג הספרים החדשים של 'מוריה' באודיסה, תרע"ג-1913, פורסמה מודעה על כרך 'כתבים' של שלום-עליכם בעברית בתרגומו של ברקוביץ, ולצידה פרסום ספריהם של טשרניחובסקי וי. ל. פרץ. המקור מוצג בתערוכה בבית ביאליק, להלן המודעה כלשונה:

"כתבי שלום-עליכם (עם תמונת המחבר)"

בהוצאה זו יבואו מבחר כתביו של הצייר הגדול וההומוריסט הנפלא שלום-עליכם, שקיפל ביצירותיו באופן וסגנון מיוחד לו לבדו כל עקרי טפוסי היהודים וחייהם בימי הדור האחרון, כל הכתבים בין אלה שנכתבו עברית בידי המחבר עצמו ובין אלה שנתרגמו מיהודית ע"י מתרגמן האמן המצוין מר ברקוביץ יבואו בהוצאה זו מתוקנים ומונחים צרופים ומזוקקים שבעתים ע"י המחבר עם חידושים ומילואים הרבה. כרך א' אדם ובהמה מחזיק ששה עשר גליונות דפוס (250 עמודים) מחירו 30.1 ר"ב."

הכרכים שביאליק פרסם בהוצאת 'מוריה' היו: אדם ובהמה תרע"ג (245 עמ'), ימים טובים תרע"ד (231 עמ'). בכרך הראשון מצוייה הערה על כרכים קודמים, שנדפסו ב'השחר' ועל שינוי ההוצאה.

מהדורה שנייה לכרכים אלה ב'מוריה' תרפ"ב. את שני הכרכים הבאים ראיתי רק בהוצאת 'דביר' – מדברים בעדם (154 עמ'), לכבוד יום טוב תרפ"ח/ט (166 עמ').

ג. יחסי שלום-עליכם וביאליק

1. הרמה האישית בקבילתו של ביאליק כנגד שלום-עליכם במכתב

סגנונו הציני של הכותב, ביאליק, הושף את מרירותו על מעשהו של ידידו מזה שנים. ההתבטאות הרגשית מסיטה מעט את תשומת הלב מן הפרטים על ענין הפרשה והאישים המעורבים בה, ומבליטה בראש וראשונה את מערכת יחסיהם. העברת הזכויות של כתבי שלום-עליכם ללידסקי, מו"ל אחר שהועדף על פניו של

ביאליק, פגעה בביאליק הן כידירו של שלום-עליכם והן בדימוי הסוחר והמו"ל ההגון, שכה התאמץ לשוות לעצמו. גם ההישענות על מערכת היחסים המשפחתית בתוך מבנה המכתב האופייני לסיפורי 'מנחם מנדל' מציגה את הוויכוח בראש וראשונה ברמה האישית.

2. ראשית היכרותם

התקבלותו של ביאליק בתוך החבורה האודיסאית וקרבתו למנדלי מוכרספרים, יצרה את הקשר הקרוב עם שלום-עליכם. ענייניו של ביאליק כעורך המדור הספרותי ב'השילוח' יצרה קשר נוסף בין השניים, קשר שבין עורך לסופר, שמבוסס היה על קרבתם האישית והחברית.

רק בקיץ 1907, בקונגרס הציוני בהאג, נפגשו לראשונה שני הסופרים. היכרותם הקרובה במשך שבע שנים עד לפגישתם זו התנהלה במכתבים ובעבודה ספרותית בלבד, פגישתם הנוספת היתה בביקורו של ביאליק בבית שלום-עליכם בדנבה, שם פגש גם את מנדלי ואת בן-עמי. בעקבות פגישה זו המשיך להתהדק קשר המכתבים בין השניים לאחר שובו של ביאליק לאודיסה. אפילו עיון מרפרף במכתבי השניים עשוי להעיד על הקשר האישי ביניהם.

3. תחילת עבודתם בעריכה ובפרסום

עיון במכתבי ביאליק ושלום-עליכם בספר אגרות ביאליק מציג גם את הפן הזה ביחסיהם. נראה, כי ביאליק נזקק לעיתים קרובות לעזרתו של שלום-עליכם כדי למלא את המדור הספרותי שערך ב'השילוח' או להמציא הומר מתאים להוצאת הספרים שלו. ביאליק גם סמך במידה רבה על יחסיהם הקרובים כדי 'לשדל' את הסופר המפורסם. המכתבים המוצגים להלן הם רק מבחר העשוי להעיד על כך.

* מביאליק באודיסה לשלום-עליכם בקיוב – ערב יום הכיפורים, תרס"ד (ציון השנה נעשה לפי תוכן המכתב), [אגרות, קעז-קעח], ביאליק מבקש משלום-עליכם עוד סיפורי ילדים בשביל קובץ סיפורים ומעשיות, שעומד להתפרסם בהוצאת 'מוריה', ומבקשם בעברית. הקובץ יצא לאור בתרס"ד.

** מביאליק באודיסה לשלום-עליכם בקיוב, תרס"ד (אין ציון זה מופיע במכתב והפרטים משוחזרים לפי תוכנו), [אגרות I, קפט-קצא]. מכתב תודה של ביאליק, שבו הוא משבח את יצירתו של שלום-עליכם. בסוף המכתב מבקש ביאליק את עזרתו של שלום-עליכם בהכנות להוצאת כתבי מנדלי מוכרספרים לקראת יובל השבעים שלו, שיחול שנתיים מאוחר יותר.

*** מביאליק בווארשה לשלום-עליכם בקיוב, כ"ט טבת תרס"ד – 04/01/1904 + ה' שבט תרס"ד – 09/01/1904 (אגרות I, ר-רב). ביאליק מספר בקצרה לשלום-עליכם על תחילת עבודתו ב'השילוח' ומבטיח לכתוב לו על בחירתו. הוא מבקש בדחיפות משלום-עליכם שישלח לו הומר לפרסום, משום שחסרים לו סיפורים.

**** מביאליק בווארשה לשלום-עליכם בקיוב, י' שבט תרס"ד –
14/01/1904 (אגרות I, רב-רד). ביאליק, כאמור, ישב בזמן זה בווארשה
ועסק בעריכת ה'שילוח' ובה בעת עסק בענייני הוצאת 'אחיאסף' עם קפלן.
שלום-עליכם עדיין היה בשנה זו ברוסיה, בקיוב.

ביאליק מודיע לשלום-עליכם, שסיפורו יתפרסם בחוברת השנייה של
ה'שילוח', משום שאיחר לשלוח את החומר. הוא מוסיף לבקש, ששלום-
עליכם יכתוב בעברית חומר חדש, ולא רק תרגומים מיידיש. במכתב זה
נמצאת פנייתו של ביאליק בענייני העריכה של מבחר הבלטריסטיקה,
מפעלו עם קפלן, כשהוא מבקש משלום-עליכם לבחור כמה מסיפוריו
ולשלחם לו.

ד. ביאליק – דמות המו"ל והסוחר

לא רק מערכת היחסים הקרובה בין שני הסופרים המיודדים עשויה היתה להיפגע
מפרשה זו. ביאליק אינו מעלה את הסכסוך רק ברמה האישית. בוודאי שמעורבת
כאן גם הפגיעה המקצועית בביאליק כעורך וכמו"ל. טענותיו של ביאליק קובלות
במידה רבה על הפגיעה בדימוי העצמי כמו"ל, שביאליק ביקש לשוות לעצמו. סוגיה
זו בחייו של ביאליק, כמנסה למצוא את פרנסתו ולעצב את סדר יומו בעיסוק
כלכלי ולהתקבל בציבור כמו"ל וסוחר הגון, מסתמנת גם בשלבים מוקדמים יותר.

באביב 1900 (תר"ס) מגיע ביאליק בן העשרים ושבע פעם שנייה לאודיסה. בבואו
בפעם הראשונה בשנת תרנ"ב התוודע לחבורת אודיסה ופרסם את שירו הראשון
'אל הצפור' ב'פרדס' של רבניצקי. בבואו הפעם לאודיסה היה כבר ביאליק משורר
מוכר, השב אל החבורה האודיסאית, שמוקירה את יצירתו, ושעם חבריה אחד-
העם, רבניצקי ומנדלי מוכרספרים התכתב רבות בשבתו מחוץ לעיר.

ביאליק שב לאודיסה, לאחר שעסק בהוראה בסוסנוביצי. הוא היה כבר נשוי
לאשתו, מניה, מאז כ"ה סיון תרנ"ג. שבתו בסוסנוביצי פירנסה אותו בכבוד,
ובאגרותיו לרבניצקי הוא העלה את רצונו העז מול חששותיו הכבדים לשוב
לאודיסה. ביאליק מסתמן כאדם החרד לפרנסתו וכאדם החושש להיחשב כבטלן.
הוא מעכב את שיבתו לאודיסה במשך למעלה משנה בנסיון לחסוך עוד כסף מן
ההוראה כדי לבסס את עתידו הכלכלי. הוא מעלה לפני רבניצקי את חששותיו
מפני הבלתי צפוי ומפני כל שינוי בחייו.

החלטתו הסופית להגיע לאודיסה התקבלה לאחר שהוצעה לו משרה ב'חדר
המתוקן'. גם בעיסוקו זה הוא אינו מוצא את פרנסתו המלאה, והוא מחליט לפתוח
עסק למסחר בפחם. בחנותו הוא מבלה בשעות היום, ואף בהתכתבויותיו הוא מערב
את ענייני הפחם ומנסה להשיג מידע על הממכר והמחירים (לחובר, תש"ד, חלק I,
עמ' 301-308).

ב'חדר המתוקן' הוא לימד כשנה אחת עם ש. בן-ציון, וקשריו עימו ועם רבניצקי
תהדדו. ביאליק החליט לממש את רעיונו עוד מימי ההוראה בסוסנוביצי לתקן את
החינוך היהודי באמצעות ספרי לימוד. הוא שיתף את רבניצקי ברעיונו זה עוד לפני

בואו לאודיסה. לאחר כשלוש עסקיו בפחם וסגירת 'החדר המתוקן', התפרנס ביאליק ממלאכת תרגום. הוא פנה יחד עם שני חבריו רבניצקי ושי. בן-ציון, בעזרתו של וילנסקי, להקים את הוצאת 'מוריה', ב'1902. הגשמת הרעיון משתלבת היטב בנסיגתו של ביאליק לחפש לו עיסוק כלכלי חדש.

תחילת עבודתו ב'מוריה' התמקדה בהוצאת ספרי לימוד ועיון לקטנים ולגדולים, וספרי קריאה לילדים, כשהמשווקת של ספריהם היתה חברת 'אחיאסף' בווארשה, אולם שותפות זו לא עלתה יפה ונתפרקה (לחובר, שם, עמ' 328-332; שבא, 1990, עמ' 74). ב'1903 מתחילה עבודתם המשותפת של רבניצקי וביאליק על ספר האגדה (שבא, שם, עמ' 105).

שלמה שבא ניסה לשרטט את דמותו של ביאליק כסוחר וכמו"ל, עפ"י מכתבים ועדויות שבעל-פה: ביאליק הקדיש את מרבית זמנו להוצאה; בעריכה, בהדפסה, בעיצוב ושאר ענייני הדפוס והמו"לות. בעבודתו זו הוא נתגלה כסוחר ממולח, שעמד על המקח ועיסוקיו המסחריים הביאוהו לעימותים וויכוחים בענייני כספים ועריכה עם סופרים. "בעבודת ההוצאה היה ביאליק סוחר לכל דבר, המבקש להרוויח כל פרוטה אפשרית" (שבא, שם, עמ' 75).

ב'1903 נפתח פרק נוסף בחייו של ביאליק. הוא נקרא לווארשה לסייע לר"ר קלויזנר בעריכת 'השילוח', כשביאליק הופקד בו על העריכה הספרותית. בווארשה השתתף ביאליק גם בפעולותיה של חברת 'אחיאסף' וקיווה לעמוד בראש הוצאת ספרים גדולה. הוא התבקש לעסוק בעריכת מבחר מן הבלטריסטיקה והתכוון לכנס את כתביהם של סופרים שונים, כגון ש. בן-ציון ושלום-עליכם. בווארשה הוא החליט לנתק את קשריה של 'מוריה' עם חברת 'אחיאסף', שבראשה עמד קפלן. תכניותיו למו"לות מחוץ לאודיסה לא התגשמו. תכנית העריכה של הבלטריסטיקה יצאה לפועל מאוחר יותר ב'מוריה' (לחובר II, עמ' 448-459; שבא, שם, עמ' 91, 98, 105).

ב'1905, לאחר סגירת 'השילוח' ולאחר שנקרא עלידי חבריו לחזור לאודיסה בשל בעיות ב'מוריה', עזב ביאליק את ווארשה ושב לאודיסה.

ב'1906 פתח ביאליק בית-דפוס בשותפות עם בורישקין, שניהל בפועל את העסק. מפעל זה נועד להבטיח גם הוא את פרנסתו של המשורר, שבה היה טרוד רבות, ולהקל גם על הדפסת ספרי 'מוריה'. בית הדפוס הוציא לאור ספרים של 'מוריה', של הוצאות אחרות ואף ביצע עבודות מסחריות שונות. אלא שגם במלאכה זו הפרנסה לא עלתה יפה. העבודה הקבועה, שביקש לו המשורר, נועדה לא רק להקל עליו מבחינה כלכלית, אלא היתה זו גם מלאכה שהיתה אמורה להעניק לו יציבות בסדר יומו, ויתר על כן, את התחושה האמיתית של עבודה ועשייה, העשויות להגן עליו מפני הריק והבטלה. וכך הוא התוודה לפני בן-עמי: "כל מי שאין מלאכה אחת בידו, מלאכה פשוטה מעולם העשיה – נוח לו שנהפכה שלייתו על פניו. אוי לו לזה שאינו יודע מה יעשה מחר" (צוטט ע"י לחובר, שם, עמ' 634).

בית הדפוס התקיים במשך חמש שנים, שבהן הקשו עבודות ההגהה וההשגחה בדפוס על יצירתו השירית. בשנת 1909 התפרקה השותפות בין ביאליק לבורישקין,

חברת 'מוריה' רכשה את בית הדפוס ואף נרחבה (לחובר, שם, עמ' 633-637; שבא, שם, עמ' 109, 144).

שלמה שבא מנסה בהקשר זה לשרטט שוב כמה ממאפייניו של ביאליק העסקן: ביאליק היה טרוד כנראה במצבו הכלכלי וביקש לעצמו תדמית של עסקן וסוחר. הוא ביקש להיטיב את מצבו הכלכלי, לא לחזור לימי העוני, ולשפר את עסקיו. לשם כך הוא הרחיב את פעילותה של 'מוריה' ע"י הוצאת ספרים לילדים. בשם 'מתורגמן', ניהל משא ומתן קשוח על ענייני כספים ואף חיפש אחר כתבייד של סופרים, שצפוי מהם רווח (שבא, שם, עמ' 145-146).

ב־1907 שב ביאליק לאחר הוצאתו המחודשת של 'השילוח' לערוך מחדש את החלק הספרותי. ביאליק החליט לפרוש בשנת 1909 מן העריכה. לאחר עימותים עם סופרים שונים בשל תיקונו הרבים ובשל עימותים עם קלויזנר, שותפו לעריכה.

ה. שלום-עליכם

אי אפשר יהיה לסיים את הדיון במכתב ובפרשה שהוא חושף בלא לתהות מעט על דמותו של שלום-עליכם, כפי שהיא מסתמנת בו. לא אנסה לטעון כאן טענה חד־משמעית לגבי צידו של שלום-עליכם בפרשה. אפשר להביא בחשבון את מצבו הכלכלי והבריאותי באותן השנים ולנמק את מעשיו והתקשרויותיו העסקיות לפיהם. מצבו הבריאותי הירוד, הנדודים בין בתי־המרפא השונים באירופה והצורך להתפרנס מכתביבתו בלבד גרמו אולי לאחיזת־יתר ותלות בסביבתו הקרובה. בעיקר בוועד היובל בווארשה, שטיפל בענייני הוצאת כתביו בעברית, וכן בטיפול של רעייתו בעניין זה. אפשר שבעטיה של התלות הנ"ל התעכב ונכשל ההסכם עם 'מוריה'.

משנת 1899 ועד 1905 התפרנס שלום-עליכם מכתביבתו הספרותית בלבד. ההתפתחות המהירה של העתונות בידיש איפשרה את פרסומיו המרובים. סיפוריו אף כונסו אל קבצים, יצירותיו הומחזו לתיאטרון בווארשה, והוא עצמו יצא למסע הופעות של קריאה מסיפוריו (על פעילותו הספרותית הענפה של שלום-עליכם בשנים אלו ואחריהן ראה: שמרוק 1980: בייחוד עמ' 20-41).

תקופה זו, משנת 1900 ואילך, העמידה את שלום-עליכם מול מציאות חייו כסופר הנזקק לפרנסתו, שאינה מושגת אלא באמצעות כתיבתו בלבד. לאחר התמוטטות עסקיו ב־1890 הוא ניסה לשווא לחזור לבורסה ושקע בה ונתרושש עוד יותר. רק לאחר שהכיר במצבו, הפך סופית את מלאכת הספרות לפרנסתו היחידה, והירבה בשל כך בפרסום בעיתונות ובערבי הקריאה. תקופה זו בחייו, עד מותו, העמידה אותו מול תביעותיהם של מו"לים ועורכים (דן מירון, 1970, עמ' 15-17).

לעומת הטיעון הזה אפשר, כמובן, לפקפק מעט בצדקת התפיסה האוהדת והרומאנטית כמעט אודות מצבו של שלום-עליכם באותן השנים. ייתכן שהוא לא היה כה מנותק מענייניו הארציים, ואף היה אחראי להם במידה רבה.

אפשר שהנחו אותו שיקולים כלכליים ברורים בהתקשרותו ללידסקי ובמקביל גם ל'מוריה', והוא היה מעורב בהסכמים, שבהם טיפלה רעייתו בעת שהייתה בווארשה, שלא כפי שטען לעומת ביאליק במכתבו.

המכתב שהוצג בראשית דברי חושף פרשה מעניינת, המתבררת כולה מתוך חילופי המכתבים בין ביאליק ושלום-עליכם. היא חושפת מצד אחד אירוע עסקי, שעשוי היה לאפיין כל התקשרות עסקית בין מו"ל לסופר. אולם ניסוחו הייחודי של המכתב חושף בראש וראשונה את הרמה האישית של הטיעונים המוצגים בו. בכך מאיר המכתב את הקשר הידידותי בין שני האישים ומחייב את הצגת הפרשה מתוך יחסיהם, קשרי העבודה הקודמים שלהם, אישיותם ומצבם הכלכלי והאישי.

הערות

- 1 20 ביוני 1910; י"ג סיון תר"ע.
- 2 ש"ב – שאר בשרי.
- 3 מהור"ר – מורנו הרב רבי.
- 4 מנחם מנדל מיעהופיץ – גיבורו הספרותי של שלום-עליכם.
- 5 ר"ל – רחמנא ליצלן.
- 6 מכ' – מכבודו.
- 7 הר"ר – הרב רבי.
- 8 יהושע חנא רבניצקי – ידידו ושותפו של ביאליק ב'מוריה'.
- 9 לידסקי – מו"ל הוצאת הספרים 'השחר' בווארשה.
- 10 קטלי קניא – קוטלי קנים (קוצצי קני סוף); כינוי לאדם פשוט, הדיוט.
- 11 'עם כל הנערים' – ביטוי בחברה המסורתית לדור הצעיר והבלתי מנוסה, משמש כאן ככינויים של סופרי היידיש הצעירים, שהחלו לפרסם בתזילת המאה.
- 12 הרו"ש – הדורש בשלומו.

מראי מקום

- אגרות חיים נחמן ביאליק, הוצאת דביר, תל-אביב.
 ארכיון בית ביאליק, רח' ביאליק 22, תל-אביב.
 ארכיון בית שלום-עליכם, רח' י. ד. ברקוביץ 6, תל-אביב.
 עד מאה ועשרים – 120 לוחות שנה, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשל"ט.
 ברקוביץ י. ד. תשי"ט: ראשונים כבני אדם, הוצאת דביר, תל-אביב.
 כהן ישראל (עורך) תש"ל: ידיעות גזוים, כרך ג', שנה 7, תל-אביב. לחובר פישל תרצ"ח:
 לחובר פישל תש"ד: ביאליק – חייו ויצירתו, הוצאת מוסד ביאליק ודביר, תל-אביב.
 מירון דן 1970: שלום עליכם, הוצאת אגודת הסופרים העברית בישראל, רמת-גן.
 שבא שלמה 1990: חוזה ברה, הוצאת דביר, תל-אביב.
 שמרוק חנא 1980: שלום עליכם – מדריך לחייו ויצירתו, הוצאת הקיבוץ המאוחד.